

*Ərtegin Salamzada
AMEA-nın müxbir üzvü,
sənətsünaslıq doktoru, professor
(Azərbaycan)*

KÜBRA ƏLİYEVANIN XALÇAŞÜNASLIQ TƏDQIQATLARINDA TURAN VƏ İRAN

Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi, sənətsünaslıq doktoru Kübra Əliyeva ölkə sənətsünaslığı klassik məktəbinin nümayəndələrindəndir. K.Əliyevanın əsas elmi istiqaməti XVI-XVII əsr Təbriz xalça sənətidir. Onun bu sahədə işləri Səfəvilər dövrünün vizual mədəniyyətinin tədqiqatlarını özündə cəmləşdirən milli tarixi sənətsünaslıq problemləri kompleksini təkmilləşdirir və tamamlayır. K.Əliyevanın əsas elmi işləri haqlı olaraq AMEA-nın müxbir üzvü, Təbriz miniatur boyakarlığı məktəbinin tədqiqatçısı K.Kərimovun, AMEA-nın müxbir üzvü, Təbriz memarlıq məktəbinin tədqiqatçısı Cəfər Qiyasinin fundamental əsərləri ilə bir sırada öz layiqli yerini tutmuşdur. K.Əliyevanın elmi fəaliyyəti sayəsində Təbriz bədii məktəbinin problematikası Azərbaycan sənətsünaslığında bitkin, tam xarakter almışdır.

1967-ci ildə Azərbaycan Dövlət İncəsənət İnstitutunu bitirdikdən sonra K.Əliyeva Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetində professor N.V.Vasilenkonun yanında təcrübə keçmişdir. 1984-cü ildə o, Moskvada SSRİ Bədaye Akademiyasının təsviri sənətin nəzəriyyəsi və tarixi İnstitutunda “Azərbaycanın xovsuz xalçaları” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. K.Əliyeva 1967-ci ildən Azərbaycan MEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun dekorativ-tətbiqi sənət şöbəsində işləyir. 2010-cu ildən bugünə qədər K.Əliyeva İnstitutun elmi işlər üzrə direktor müavini-dir. Eyni zamanda o, 2011-ci ildə İnstitutda yaradılmış “Qafqaz Albaniyası incəsənəti və memarlığı” şöbəsinə rəhbərlik edir. 2004-cü ildə K.Əliyeva “XVI-XVII-ci əsr Təbriz xalça məktəbi və onun Yaxın və Orta Şərq xalça sənəti ilə əlaqəsi” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edir. O, Azərbaycanda, Türkiyə, İtaliya, Böyük Britaniya, ABŞ, İsrail, Almaniya, Fransa və Rusiyada çap olunmuş 170-dən artıq elmi əsərin müəllifidir.

Hələ 1999-cu ildə Kübra Əliyevanın əsas elmi işi – “XVI-XVII əsr Təbriz xalça məktəbi” monoqrafiyası nəşr olunur. Bu fundamental tədqiqat müəllifin

bu yubiley günlərində onunla birlikdə bir sıra mühüm sənətsüinaslıq və kulturoloji problemlər barədə danışmağa imkan verir. Bu problemlərdən başlıcası eyni zamanda mədəniyyət və dünyagörüşü xarakterlidir və cəmi iki – “Turan və İran” sözləri ilə ifadə olunur. Müəllifin Turan və İran “yalnız coğrafi anlayışlar deyil” fikri ilə razılaşmamaq olmaz [2, s.7]. Həqiqətən də Turan və İran, hər şeydən əvvəl, mənəvi, bugünkü mövqelərdən isə həm də geosiyasi anlayışlardır.

İndiyə qədər hesab olunur ki, İran xalqları əfsanəvi hiperborey ənənəsinin daşıyıcılarıdır. Onların folklor, əsatir, incəsənət və təqvim idrakında şimali qütbə aid gerçəkliklər öz əksini tapır. Turan sözünün özü “Oğlaq səması altında ölkə”, “şimal səması altında ölkə” deməkdir. İran isə “Şir səması altında ölkə”, “cənub səması altında ölkə” deməkdir. İndi olduğu kimi, nəzərdən keçirilən dövrlərdə qış gün dönümü Günəşin Oğlaq bürcünə keçdiyi nöqtədə baş verir. Qaranlıq elə bil ki, tamamilə işığa qalib gəlir. Gecələr uzanır və 17 saat davam edir, gündüzlər isə 7 saat davam edir. Günəş sanki öz yerində donub qalır. Ancaq dekabrın 25-də möcüzə baş verir, elə bil kim isə günəşi yuxarı atır. Sonra işıq yavaş-yavaş artıb, qaranlıq azalacaq. Qədim türk mədəniyyətində bu tarix Əbədi Göy Səmanın - Tanrının doğum günüdür.

Turan-İran oxu Kübra Əliyevanın tədqiqatlarının drammatizmini müəyyənləşdirir. Bir vaxtlar ölkəmizin mədəniyyətini tətqiq edən professional sənətsüinaslardan biri Vs.Zummer qəti bir sual verib: Azərbaycan incəsənəti ümumiyyətlə mövcuddurmu? Bu sualın mənası ondan ibarət idi ki, Azərbaycan incəsənəti İran incəsənətindən nə ilə fərqlənir. Baxmayaraq ki, alim özü öz sualına müsbət cavab verdi, Azərbaycan incəsənətinin identifikasişdirmə problemi açıq olaraq qalır. Heç bir şübhə yoxdur ki, Azərbaycan incəsənətinin identifikasişdirmə meyarı o zaman müəyyən oluna bilər ki, Azərbaycan incəsənəti türk vizual mədəniyyətinin ümumi kontekstində nəzərdən keçirilsin. Turan-İran oxu üzrə drammatizmin sənətsüinaslıq məzmunu bundan ibarətdir.

Təbriz bədii məktəbinin tədqiqi prosesində Azərbaycan incəsənətinin identifikasişdirmə problemi xüsusilə kəskindir. Bu, həm memarlığın, həm miniatür boyakarlığının, həm də əlbəttə, Təbriz xalça sənətinin tədqiqində belə olmuşdur. Problem həm də onunla dərinləşir ki, Təbriz xalça sənəti miniatür boyakarlığı kimi saray sənəti, elitar sənət idi. Bu o deməkdir ki, bu yaradıcılıq növlərində ənənəvi, xalq təməli yox dərəcəsinədir. Məsələn, Səlcuqlar və Teymurilər dövrünün sadə xalq xalçaları üçün səciyyəvi olan bəndi-rumi kompozisiya sxemini nəzərdən keçirərək Kübra Əliyeva yazır: “XVI-XVII

əsr Təbriz xalçalarında bəndi-rumi sxemi xalçanın ara sahəsinin təşkiledici əsasıdır. Burada "rəssamlar zəngin nəbati ornament və fiqurlu motivlər yerləşdirirdilər" [2, s. 28].

Turan və İran ənənələrində dünyagörüşü ziddiyyəti hətta xalçaçılıq texnologiyası səviyyəsində öz əksini tapır. "Cənubi Azərbaycan ustaları ərişi dəzgaha sol tərəfdən, şimali Azərbaycanda isə sağ tərəfdən çəkirlər". [2, s.25] – K.Əliyeva qeyd edir. Ancaq Turan və İran ənənələri arasında ən əhəmiyyətli fərqlər xalçanın bədii sistemi səviyyəsində meydana çıxır. Yaxşı məlumdur ki, türk dünyasının xalça sənətinin bədii mətni, hər şeydən əvvəl, ciddi həndəsi ornament sayəsində əsaslandırılır. Əksinə, fars incəsənətində Təbriz məktəbi xalçalarında nəbati ornament və hətta fiqurativ sənət elementləri üstünlük təşkil edir. K.Əliyevanın fikrincə, burada hələ qədim dövrlərdə türk tayfalarının geniş Avrasiya düzlərində yaydığı "heyvani üslub"un bədii-obrazlı sisteminin yenilənməsi müşahidə olunur. O, birbaşa əsaslandırır ki, "XVI-XVII-ci əsr Təbriz məktəbi xalçalarında "heyvani" üslub başlıca yer tutur" [2, s. 10].

Turan və İran qütbləri arasında gərginlik Təbriz xalça sənətinin simvolikasının bütün sahəsini əhatə edir. Bu mənada Simurq quşu ilə əjdahanın rəmzi fiqurları nümunədir. "Əjdaha və simurq quşu obrazları XVI-XVII-ci əsr Təbriz xalçalarının bədii sistemində əsaslı surətdə daxil olmuşdur" [2, s. 39] – K.Əliyeva belə bir nəticəyə gəlir. Mən bir sıra əsərlərimdə göstərmişəm ki, Feniks və Simurq quşu obrazları semantik cəhətdən eynidir və bir çox həqiqi və fantastik quşlar kimi qədim türk mənşəli Tuğra quşunun arxetipik fiquruna gedib çıxırlar. Mifoloji ensiklopediyada deyilir: "Simurq (fars) İran mifologiyasında gələcəyi xəbər verən quşdur. Onun adı qartalə bənzər murv saeno quşunun Avestadakı mənasına gedib çıxır" [4, c. II, s. 436]. Mənim fikrimcə, Simurq quşunun adı türk ənənəsindəki müqəddəs dağın adına – Sumeru sözünə gedib çıxır. İş ondadır ki, bizim tədqiq etdiyimiz bütün mifoloji quşlar Dünya dağının, yaxud Dünya ağacının zirvəsində əyləşirlər. Ona görə də dağın obrazı çox vaxt zirvə quşunun adı ilə təkrarlanır və təəccüblü deyil ki, əfsanəvi quş vaxt keçdikcə Dünya dağı – Su-mer, Simurq adını alır. Bu münasibətlə çox maraqlıdır ki, müzakirə mövzusu olan dövrdə Simurqun təsviri İranın dövlət rəmzi idi: bu, Səfəvi türk sülaləsinin hakimiyyəti vaxtı baş vermişdir.

Turanla İranın təzadını K.Əliyevanın mətnində göstərən daha bir aspekt təqvim idrakı ilə bağlıdır. Xalça kompozisiyalarında rəng simvolikasını təhlil edərkən o, aşağıdakı məlumatı verir: "göy rəngə aşağıdakı anlayışlar: torpaq,

qış, qocalıq, gecə; qırmızı rəngə - alov, yaz, uşaqlıq, səhər; sarı rəngə - hava, yay, gənclik, günorta; yaşıl rəngə - su, payız, yetkinlik, axşam uyğun gəlir” [2, s. 33]. Qədim Turan mədəniyyətinə İlkin, Əzəli ənənədən miras qalmış ilk təqvim içində bərabərtərəfli xaç əlavə edilmiş dairədir. Xaçın dairə ilə kəsişmə nöqtələri ilin dörd əsas astronomik hadisəsini qeyd edir: qış və yay gün dönümü, yaz və payız gecə-gündüz bərabərliyi. Təqvim, bundan əlavə, ilin mövsümlərinin coğrafi istiqamətlərlə qarşılıqlı əlaqəsini təsbit edir. Ancaq diqqət! Bura yaya şimal, qışa – cənub uyğun gəlir. İlk təqvimdə tarixi, indiki kimi aktual deyil, bir-birinə zidd gerçəkliklər öz əksini tapmışdır. Burada yarım il gündüz, yarım il gecə uzanır. Biz görürük ki, təqvimin çevrəsi ilə məntiqi dairə də qapanır. Turan şimal səması altında ölkə, bilavasitə ilkin ənənəni mənimsəmiş mədəniyyətdir.

K.Əliyeva Təbriz məktəbi üslubunun təşəkkülünü sufi dünyagörüşünün təsiri ilə əlaqələndirir. O, birbaşa işarə edir ki, “məhz sufi təsəvvürləri sayəsində universal dili ilə fərqlənən nəbatı ornament Təbriz xalçalarında geniş yayılmışdır” [2, s. 24]. Bundan əlavə, K.Əliyeva öz işinin müvafiq bölməsini tamamlayaraq, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, “Təbriz məktəbi xalçalarının bədii tərtibatını sufi mədəniyyəti kontekstindən kənarda qəbul etmək olmaz”. [1, s. 42]. Biz indi sufiliyin mənşəyinin islamda hansı elementlə - türk, fars, yaxud ərəb elementi ilə bağlı olduğunu müzakirə etmək niyyətində deyilik. K.Əliyevanın tədqiqat nəticələrinin qarşıya qoyduğu məsələ başqadır. Təbriz xalça məktəbinin bədii dilində türk, yaxud fars vizual təfəkkürünün məhsulu olduğunu müəyyən etməyə imkan verən meyarlar varmı? Prinsip etibarilə, belə meyarlar mövcuddur. Onlar Səyavuş Dadaşovun “Türk miniatürünün formal təsviri dilinin nəzəriyyəsi” monoqrafiyasında təsvir edilmişdir. Müəllif onları belə müəyyənləşdirir: türk təsviri dilinin fərqləndirici xüsusiyyəti sadə elementlərin mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələri əsasında bir sistemdə təşkil olunduğu metoddur. Qərb təsvir ənənəsi buna tamamilə ziddir. Burada sistem mürəkkəb elementlərin sadə qarşılıqlı əlaqələr vasitəsilə birləşdirilməsi üzərində qurulur. Bu universal modeli xalça sənətinin bədii dilinin təhlilinə uyğunlaşdırmaq lazımdır.

K.Əliyevanın fəaliyyətində xalça sənətinin terminologiyasının tədqiqi ayrıca bir xətt kimi keçir. Ak.R.Əfəndiyevlə birgə o, “Azərbaycan xalçaları və xalçaçılıq terminləri” (1998) kitabını çap etdirmişdir. Bu əsər yalnız sənətşünaslığın terminoloji problemlərinin öyrənilməsinə deyil, həm də Azərbaycan dilinin terminologiyası sahəsinə bir töhfədir. Ona görə də təəc-

cüblü deyil ki, K.Əliyeva Mətanət Abdullayevanın “Azərbaycan dilində xalçaçılıq terminləri” (1997) adlı dissertasiyasının elmi məsləhətçisi olmuşdur.

K.Əliyeva pedaqoji fəaliyyətə, eləcə də yüksək ixtisaslı elmi kadrların hazırlanmasına çox vaxt və güc sərf edir. Mədəniyyət və İncəsənət Universitetində, eləcə də Dövlət Rəssamlıq Akademiyasında o, Azərbaycan xalça sənəti tarixi, xalça və zərgərlik sənəti texnologiyası həmçinin Şərq ornamenti tarixi üzrə mühazirə kursları keçir.

K.Əliyevanın rəhbərliyi altında sənətsünaslıq sahəsində fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi üzrə 15 dissertasiya müdafiə olunmuşdur. Demək olar ki, Azərbaycan xalçalarının tarixi, bədii və texniki xüsusiyyətlərinin Azərbaycan incəsənətinin Yaxın və Orta Şərq ölkələri mədəniyyəti ilə qarşılıqlı əlaqələri kontekstində tədqiqi ilə əlaqədar olan yeni elmi istiqamət meydana gəlmişdir.

K.Əliyevanın xidmətləri dövlətimiz və cəmiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, ölkəmizdə və xaricdəki həmkarları tərəfindən tanınmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 may 2014-cü il fərmanı ilə o, “Əməkdar incəsənət xadimi” fəxri adına layiq görülmüş və bu günlərdə isə ona professor elmi adı verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиева К.М. Тебризская ковровая школа XVI-XVII вв. – Б., 1999.
2. Алиева К.М. Тебризская ковровая школа XVI-XVII вв. и ее связь с ковровым искусством Ближнего и Среднего Востока. Автореф. дисс. доктора искусствоведения. – Б., 2004.
3. Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм. – СПб., 2004.
4. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х томах. – М., 1992.

Açar sözlər: Turan, İran, Kübra Əliyeva, Təbriz xalça məktəbi, Azərbaycan incəsənəti.

Эртегин Саламзаде (Азербайджан)

Туран и Иран в ковроведческих исследованиях Кюбры Алиевой

В статье рассматриваются основные научные достижения заслуженного деятеля искусств профессора Кюбры Алиевой. Анализируется геополитическая оппозиция «Туран – Иран» как системообразующий фактор, определяющий драматизм исследований К.Алиевой, посвященных

Тебризской школе коврового искусства XVI-XVII вв. Ставится вопрос о критериях идентификации азербайджанского искусства, его принципиальных отличиях от персидского искусства.

Ключевые слова: Туран, Иран, Кюбра Алиева, Тебризская школа ковроделия, азербайджанское искусство.

Artegin Salamzade (Azerbaijan)

Turan and Iran in Kubra Aliyeva's carpet investigations

In the article there are considered scientific successes of the Honoured Art Worker, professor Kubra Aliyeva. There is analysed geopolitical opposition "Turan - Iran" as a system-making factor determining the dramatic nature of K.Aliyeva's investigations dedicated to Tabriz school of the carpet art of the XVI-XVII cc. The question about criteria of identification of Azerbaijan art, its principal differences from Persian art is put forward.

Key words: Turan, Iran, Kubra Aliyeva, Tabriz school of carpet making, Azerbaijan art.